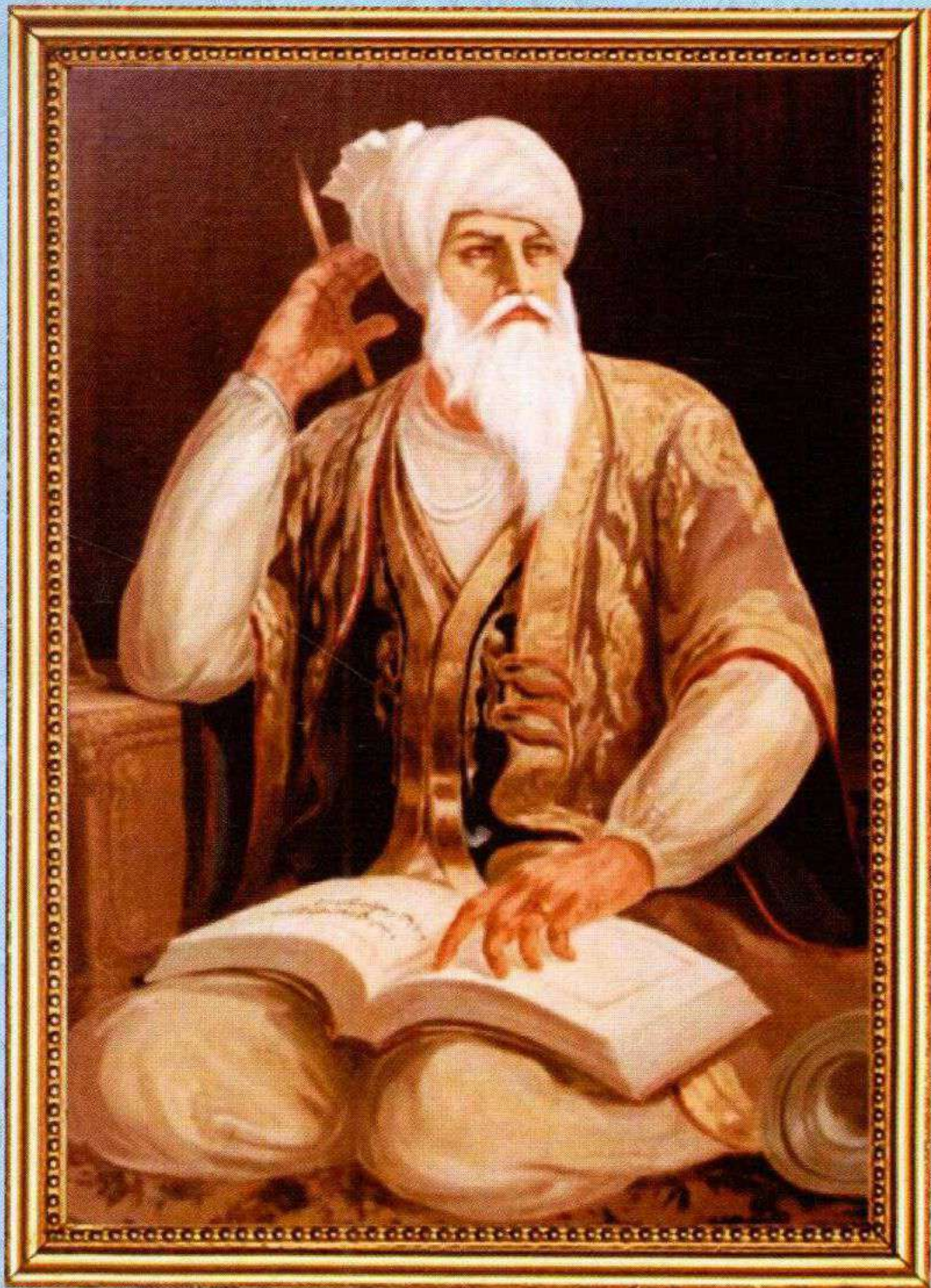

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ

ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਭੋਟਾ ਰਹਿਤ

ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ, ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਅਨਿਨ ਸਿੱਖ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਐਸੀ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪਰਖ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ' ਇਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਸਭ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ ਰਚ ਕੇ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ।

ਦਰਵੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1633 ਈ. ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੁਗੱਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਸੀਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਮਲੇ ਵਿਚ ਅਹਿਲਕਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮੁਨਸ਼ੀ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਦਾ ਮੇਲ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪੰਡਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ 1639 ਈ.

ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ' ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਪਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਲੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਮੁਆਮਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਪਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ।

ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਵਾਨ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਬਚਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਦੀ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਮਨਾਈ। ਜਦ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਉਮਰ ਦੀ ਉਹ ਹੱਦ ਟੱਪ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਸੁਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਖੁਦ ਵੀ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਸਦਕਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਦੀਵਾਨ ਛੱਜੂ ਮੱਲ ਰਾਮਾਨੰਦੀ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ, ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਸੰਗਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬੈਰਾਗੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੀਖਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਦੀ ਕੰਠੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਠੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੰਠੀ ਪਾਈ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਚੈਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਣੀ ਰੂਪੀ ਕੰਠੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਐਸਾ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਦੀ ਵੀ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਨੰਦ ਲਾਲ ਕਰ ਜੋਰਿ ਬਖਾਨਾ।
ਇਸ ਕੰਠੀ ਤੇ ਅਨੰਦ ਨ ਜਾਨਾ ॥੬॥
ਬਾਣੀ ਸੁੰਦਰ ਕੰਠੀ ਜੋਇ।
ਮੋਰ ਗਰੇ ਪਹਿਰਾਵਹੁ ਸੋਇ ॥੭॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ ੫੦੭੬)

ਅਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ 16 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 19 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੀ ਲਗਭਗ 1652 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਬੇਵਕਤ, ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣੇ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਪੈ ਗਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਹਾਕਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ-ਲਿਆਕਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਛੱਡ, ਦੇਸ਼ ਪਰਤਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਵੇਚ-ਵੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨੌਕਰਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ-ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਮਕਾਨ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਲੀਲਾ ਰਾਮ ਰੱਖੇ ਗਏ।

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬ ਵੱਸਾਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਮਰਾਤਬੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਨਿੱਜੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਲਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਸਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਦਵੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਤਸਬੀਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ

ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇੱਛਾ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਮਾਥੇਵਾਲ ਭਾਵ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਆਗਰੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੇ ਪਾਸ ਚਲੇ ਗਏ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ।

ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਇਤ ਦੇ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਰਥ-ਭਾਵ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਤੋਂ ਆਇਤ ਦੇ ਅਰਥ ਪੁੱਛੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਅਰਥ ਹੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਜਿਸ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਰ ਐਮ.ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਹਿਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਮਜ਼ਮੂਨ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਜ਼ਾਹਰ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਤੱਸਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੀਤ ਤਾੜ ਗਏ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਆਪਣੇ ਕਦਰਦਾਨ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਉਤੇ, ਸਫਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਸੁਘੜ ਜਰਨੈਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ, ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਲਾਲੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ। ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਗੰਮੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਬੰਦਗੀਨਾਮਾ ਪੁਸਤਕ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸੁਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

ਆਬੇ ਹੋਵਾ ਪੁਰ ਸੁਦਹ ਚੁੰ ਜਾਮੇ ਊ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ ਸੁਦਹ ਜਾਂ ਨਾਮੇ ਊ।

ਭਾਵ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਾਮ (ਹਿਰਦਾ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਏ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭੇਦ ਜਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬੰਦਗੀਨਾਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਵੀਆਂ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 52 ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਹੁਤੇ ਬਵੰਜਾ ਕਵਿ ਗੁਰ ਪਾਸ।

ਸਭ ਹੀ ਬਾਨੀ ਕਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੇਵਲ 52 ਹੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਧ ਘੱਟ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਚਲੇ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ 52 ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਲਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਟੂਕ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੁਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਰੇਖਤਾ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਧਾਰੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਸੀ—ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਜ਼ੇਬੁਨਿਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ

ਕਹੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ—ਹੇ ਬੁਲਬੁਲ! ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹੌਲੀ ਫਰਕਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੁਖਨ ਦੀ ਤਾਬ ਝੱਲਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ, ਯਥਾ:

ਐ ਬੁਲਬੁਲਿ ਖੁਸ਼ਇਲਹਾਂ, ਆਹਿਸਤਾ ਲਬ ਬਜੰਬਾ।

ਅਤਿ ਮਜ਼ਾਜ਼ਿ ਸ਼ਾਹਾ, ਤਾਬਿ ਸੁਖਨ ਨਾ ਦਾਰਦ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਰਾਗੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਠੋਰ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਕਮਬਖ਼ਤ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਦਫ਼ਨਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਫਿਰ ਨਾ ਉੱਠ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨਗਾਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ।

ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਾ ਕੀ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸੌ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਨਿਯਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੁਕਮ ਹੂਆ ਹਮ ਸੇ ਜੋ ਪੂਛਨਾ ਹੋ ਸੋ ਨੰਦ ਲਾਲ ਬਤਾਏਗਾ, ਤਾਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਅਖਾੜਾ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕੀਆ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਔਰ ਕਵੀਸ਼ਰ ਬੁਲਾਏ।” ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਇਲਮੀ ਲਿਆਕਤ ਜਾਂ ਸ਼ਿਅਰਗੋਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖੀ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਟਹਿਲ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ :

ਸੋ ਸਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰ ਪਲਟਾਏ।

ਪਹਿਰੇ ਭੂਖਨ ਬਸਤ੍ਰ ਬਿਸਾਲ।

ਕਿਨਹੁੰ ਕਹਯੋ ਕੁਛ ਦੇਰ ਸੁਨਾਵੈ।

ਅੰਨ ਸਿੱਧ ਨਹਿ, ਅਨਤਹਿ ਲਯਾਵੈ ॥੪੦॥

ਪੁਨ ਹਮ ਨੰਦ ਲਾਲ ਕੇ ਗਏ।

ਛੁਧਾ ਬਿਸਾਲ ਜਨਾਵਤਿ ਭਏ ॥੪੧॥

ਸੁਨਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਿ ਲੰਗਰ ਗਯੋ...॥੪੨॥

ਨੰਦ ਲਾਲ ਭਾ ਹਮਰੇ ਦਾਤਾ।

ਭਗਤਿ ਭਾਉ ਸੰਤਨ ਮਨ ਰਾਤਾ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਸੰਬਰ, 1705 ਈ. ਤਕ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹੇ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ, ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਵੀ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਨੇਹ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। 1707 ਈ. ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਦਰਮਿਆਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਰਾਹੀਂ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜੰਗੀ ਇਮਦਾਦ ਮੰਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। 8 ਜੂਨ, 1707 ਈ. ਨੂੰ ਜਾਜਊਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਪਣੇ 300 ਨੇਜ਼ਾ ਬਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਭੇਜੇ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਗਸਤ, 1708 ਈ. ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸਨ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਾਲ ਸਨ। ਅਮਰ ਨਾਮਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜ ਵਜ਼ਰਾਏ ਸੁਲਤਾਨ ਬੁਦ ਨੰਦ ਲਾਲ

ਸ਼ੁਦਾ ਹਮਰਹੇ ਸ਼ਾਹਿ ਵਾਲਾ ਕਮਾਲ।

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਲਾਲਾ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਅਰੋੜਾ ਆਪਣੇ (ਅਣਛਪੇ) ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਦਸਤੂਰੁਲ ਇਨਸ਼ਾ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁੱਖਸੀਅਰ ਦੇ ਗੱਦੀ ਬਹਿਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੰਨ 1713 ਈ. ਤਕ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਬਿਨਾਂ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਭੇਦ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ, 1849 ਈ. ਤਕ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਕਤਾ ਗਿ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਕੀਨ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ 1982 ਈ. ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ, ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸੀਸ ਝੁਕਾ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਸਾਹਿਬੇ-ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਲਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ, ਮਾਣਿਆ, ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੁੱਲੀਆਤ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਸੰਤ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਲਾਕਾ (ਮਲੇਸ਼ੀਆ) ਅਤੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ.ਐਡ. ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਲਾਈ, 1963 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸੱਜਣ ਹੀ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉੱਲਥਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਸੰਤ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਕਾਰਜ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚੂੰਕਿ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਵਾਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਸਮਝਣਾ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂਤਰ ਦੇਣਾ ਵਿਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 10 ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਸੱਵਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਭਾਵ, ਵਿਸਾਖੀ, 1699 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਤੀ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਅਨਿਨ ਸਿੱਖ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ-ਕਵੀ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅਨੂਪਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਤੁਲ ਗਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਪੂਰੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਉਪਾਧੀ 'ਭਾਈ' ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੀਤੀ, ਸਿੱਖੀ-ਸਿਦਕ, ਸ਼ਰਧਾ, ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ 'ਭਾਉ-ਭਗਤੀ' ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਈ ਰਸਤੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਲੇ (ਸੰਗਤੀ) ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਰਾਹ ਰਵਾਂ ਰਾ ਰਾਹ ਬਿਸੀਆਰ ਆਮਦਾ।

ਕਾਰਵਾਂ ਰਾ ਰਾਹ ਦਰਕਾਰ ਆਮਦਾ।

ਭਾਵ, (ਪਾਪੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਹਨ ਪਰ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਫ਼ਲੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਗਤੀ ਜੁਗਤਿ ਹੈ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ-ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਖ਼ਾਕ ਦੀ ਢੇਰੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਦਕਾ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ-ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਦਸ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਿਖਮਤਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਫ਼ਾਰਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ :

❀ **ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ:** ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁੱਲ 510 ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਬੰਦਗੀਨਾਮਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਕੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਬਾਰਕ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਲਮ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ :

ਰਚਯੋ ਬੰਦਗੀ ਨਾਮਾ ਜੋਇ।

ਅਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ ਸੋਇ ॥

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਬੰਦਾ ਪੈਦਾ ਸ਼ੁਦ ਬਰਾਏ ਬੰਦਗੀ

ਖ਼ੁਸ਼ ਇਲਾਜੇ ਹਸਤ ਬਹਿਰਿ ਬੰਦਗੀ ॥੨੧੭॥

ਭਾਵ, ਬੰਦਾ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਚੰਗਾ ਇਲਾਜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਬੰਦਗੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਵਨ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਬੰਦੇ ਬੰਦਗੀ ਇਕਤੀਆਰ ॥

ਸਾਹਿਬੁ ਰੋਸੁ ਧਰਉ ਕਿ ਪਿਆਰੁ ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੩੩੮)

ਕਰਿ ਬੰਦੇ ਤੂ ਬੰਦਗੀ ਜਿਚਰੁ ਘਟ ਮਹਿ ਸਾਹੁ ॥

(ਤਿਲੰਗ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੭੨੪)

ਬੰਦੇ ਖੋਜੁ ਦਿਲ ਹਰ ਰੋਜੁ ਨਾ ਫਿਰੁ ਪਰੇਸਾਨੀ ਮਾਹਿ ॥

(ਤਿਲੰਗ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੭੨੭)

✽ **ਗ਼ਜ਼ਲੀਆਤ ਅਰਥਾਤ ਦੀਵਾਨੇ ਗੋਯਾ:** ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 61 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲਿਪੀਆਂਤਰ, ਅਨੁਵਾਦ, ਅਰਥ-ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਿੰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਮੰਜ਼ਲ ਇਸ਼ਕ ਦਰਾਜ਼ ਅਸਤ ਬ-ਪ ਨਤਵਾਂ ਰਫ਼ਤ

ਸਰ ਕਦਮ ਸਾਜ਼ ਤਾ ਦਰ ਰਹਿ ਆਂ ਯਾਰ ਸ਼ਵੀ।

ਅਰਥਾਤ, ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਹੈ, ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਣਾ।

ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਪੈਰ ਬਣਾ ਲੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਟੁਰ ਸਕੇ'। ਹੋਰ :

ਸਦ ਕੁਰਬਾਨ ਖਾਕਿ ਰਾਹਿ ਸੰਗਤ

ਦਿਲਿ ਗੋਯਾ ਹਮੀਂ ਰਾ ਆਰਜੂ ਕਰਦਾ।

ਭਾਵ, ਸੰਗਤ ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਬਸ ਗੋਯਾ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਇਹੀ ਚਾਹ ਹੈ।

✽ **ਤੋਸੀਫ-ਓ-ਸਨਾ ਅਤੇ ਖਾਤਿਮਾ:** ਇਹ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਕੀਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਤੋਸੀਫ-ਓ-ਸਨਾ ਪੁਸਤਕ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਤਿਮਾ ਪੁਸਤਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਿਖਮ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਗਿਆਤਾ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਹਿਤ :

ਲਾਲ ਰਾ ਸਰ ਬ-ਪਾਇ ਸ਼ਾਂ ਸਾਦਾ

ਸਰ ਖੁਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਨਾਇ ਸ਼ਾਂ ਸਾਦਾ

ਭਾਵ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੇ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਾ ਸਿਰ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਝੁਕਦਾ ਰਹੇ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਰੇ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ-ਗਾ ਕੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਹੇ।

✽ **ਗੰਜ ਨਾਮਾ:** ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀਓ ਸਤ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀਓ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ

ਨਾਮਿ ਉ ਸ਼ਾਹਿ ਨਾਨਕ ਹੱਕ ਕੇਸ਼

ਕਿ ਨਿਆਇਦ ਚੁਨੂੰ ਦਿਗਰ ਦਰਦੇਸ਼।

ਭਾਵ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

✽ **ਜੋਤਿ ਬਿਗਾਸ:** ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੱਕ-ਹੱਕ ਅੰਦੇਸ਼, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਰਵੇਸ਼, ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ ਧਰਮੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਜੋਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

**ਹਮੁ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਮੁ ਨਾਨਕ ਅਸਤ
ਹਮਾ ਸ਼ਬਦਿ ਉ ਜੋਹਰੇ ਮਾਨਕ ਅਸਤ।**

ਭਾਵ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਵਾਹਰਾਤ ਤੇ ਮਾਣਕ-ਮੋਤੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਜਨ, ਭੀਮ, ਰਾਮ, ਸ਼ਾਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ :

**ਚਿ ਅਰਜੁਨ ਚਿ ਭੀਮੋ ਚਿ ਰੁਸਤਮ ਚਿ ਸਾਮ।
ਚਿ ਅਸਫੰਦਯਾਰੋ ਚਿ ਲਛਮਨ ਚਿ ਰਾਮ।**

ਭਾਵ, ਅਰਜਨ, ਭੀਮ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਕੀ ਹਨ ? ਅਸਫੰਦ ਯਾਰ ਜਾਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਵੀ ਕੀ ਹਨ ?

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕੁੱਲ 160 ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਕ-ਇਕ ਪੈਰਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਿੱਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੂਕਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

**ਕਮਤਰੀਂ ਜਿ ਸਗਾਨਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਰੇਜਾ-ਚੀਨਿ ਖ਼ਾਨਿ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।**

ਭਾਵ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤਰਖਾਨ ਤੋਂ ਭੇਰੇ ਚੁਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

✽ **ਜੋਤਿ ਬਿਗਾਸ (ਪੰਜਾਬੀ):** ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 43 ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਜੋਤਿ ਬਿਗਾਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ 1699 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਪਦਵੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ :

**ਸੋ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ਰਾਇ ਦਾਤਾਰਨੰ।
ਸੋ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਗੰਮ ਅਪਾਰਨੰ।
ਸੋ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਤਿ ਸਰੂਪਨਾ।
ਸੋ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪਨਾ।
ਸਭ ਏਕੋ ਏਕੋ ਏਕਨਾ
ਨਹੀਂ ਭੇਦ ਨਾ ਕਛੁ ਪੇਖਨਾ।**

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਰੱਥ ਗੁਰੂ, ਪਤਿਤ ਨੂੰ ਉਧਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

✽ **ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਨਾਮਾ:** ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਤੇ ਤਨਖਾਹਨਾਮਾ, ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿਣ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਰਜਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੁਰਸਿੱਖ ਤਨਖਾਹੀਆ ਤੇ ਪਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਰਹਿਤਨਾਮੇ’ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਮਿਤੀ ਇਸ ਨੂੰ 1699 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ‘ਤਨਖਾਹਨਾਮੇ’ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਕੇਤ 1699 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ :

ਗੁਰ ਸਿਖ ਰਹਿਤ ਸੁਣਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤ

ਉਠਿ ਪ੍ਰਭਾਤਿ ਕਰੇ ਹਿਤ ਚੀਤ ॥੧॥

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪੁਨ ਮੰਤਰਹ ਜਾਪ

ਕਰਿ ਇਸ਼ਨਾਨੁ ਪੜ੍ਹੇ ਜਪੁ ਜਾਪ ॥੨॥

ਸੰਧਿਆ ਸਮੇ ਸੁਣੇ ਰਹਿਰਾਸ

ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਸੁਣੇ ਹਰਿ ਜਾਸ ॥੫॥

‘ਤਨਖਾਹ ਨਾਮੇ’ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਦੀ ਦੇਗ ਵਰਤਾਉਣ ਸਮੇਂ ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਦੇਗ (ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ) ਪੱਖ-ਪਾਤ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਜੁ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕੇ ਬਾਂਟ ਹੈ ਮਨ ਮੇਂ ਧਾਰੇ ਲੋਭ

ਕਿਸੇ ਥੋੜਾ ਕਿਸੇ ਅਗਲਾ ਸਦਾ ਰਹੇ ਤਿਸ ਸੋਗ ॥੯॥

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ, ਭਰੋਸੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨ ਵਿਚ ਚਾਉ-ਉਮਾਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਮਨ ਖੇੜੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਵਡਭਾਗੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ ਉਹ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ-ਵਾਚ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕਤਾ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਇਕ-ਮਨ-ਇਕ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਸਿੱਖੀ ਦਾਨ, ਕੇਸ ਦਾਨ, ਰਹਿਤ ਦਾਨ, ਵਿਸਾਹ ਦਾਨ, ਭਰੋਸਾ ਦਾਨ, ਦਾਨਾਂ ਸਿਰ ਦਾਨ, ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੋਨੋਂ ਵਕਤ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ-ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੁਕਾਂਤ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦੀ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਮਲ ਵਿਚ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਰਦਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ 'ਚੋਂ ਟੁਕੜੇ ਚੁਗਣ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਅਨਿਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦੀ ਰੰਗਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਅੰਦਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ। ਮੂੰਹ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਜਿੰਨੀ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨੀ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗ਼ੈਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੰਕਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਤੁਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ 'ਤੇ ਅਤੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਜਿਹੇ ਭਰਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 1682 ਈ. ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਧਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਮਿਲਾਪ ਸਮੇਂ, ਸਮੇਂ-ਅਨੁਸਾਰੀ ਚਰਨ-ਪਾਹੁਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਉਪਰੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗੀ ?

ਦੂਸਰਾ, ਜੋ ਸਰੂਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੰਢਾਇਆ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਨੂਰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਤਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਖਾਨਗਾਹ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਲੇ ਦਾ ਸ਼ੈਦਾਈ ਹਾਂ :

ਬ੍ਰਹਮਨ ਮੁਸ਼ਤਕਿ ਬੁੱਤ ਜਾਹਿਦ ਫਿਦਾਇ ਖ਼ਾਨਕਾਹ।

ਹਰ ਕੁਜਾ ਜਾਮਿ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਦਾਅਮ ਸਰਸ਼ਾਰ ਹਸਤ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਏ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੀਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਰਹੇ :

ਬਾਦ ਜਾਨਸ਼ ਫਿਦਾਇ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਦਮ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ, “ਸਭੈ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਕੋਈ ਬਿਨਾਂ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ।” ਇਸ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਨੇ ਤੇਗ਼ਾਂ ਸਜਾ ਲਈਆਂ। ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਤੇਗ਼ਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਤਨੇ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ 439 ਨਾਨਕ ਸੰਮਤ ਦੀ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ ਨੰ: R-902 ਕਰਤਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ ਸਟੀਕ (ਸੰਪਰਦਾਈ ਟੀਕਾ) ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਟ੍ਰੈਕਟ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਚੇਤਨਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਸਹਿਤ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ 'ਸਿੰਘ' ਪਦਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਾਵਿ ਤਖੱਲਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ' ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਤੇ ਫਿਰ ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੁਰੂ-ਦਰ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਸਨ।

ਸੂਖਮ ਸੋਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੂਠੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੋਰੇ ਚੁਗਣ ਦੀ ਨਿਤ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ

ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕਹੇ ਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ :

ਸੁਣ ਸਿਖ ਭਾਈ ਨੰਦ ਸੋ ਲਾਲ

ਤੁਮ ਸੁਣ ਹਮਰੇ ਬਚਨ ਰਾਲ।

ਗੁਰਸਿਖ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਸੁਜਾਨ।੩।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੇਵ ਆਪਣਾ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ? ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਧਾਰਿਤ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ।

ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਅੱਜ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ-ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਐਸਾ ਸੰਜੀਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾ-ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਾ-ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਜਿਥੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦਕ-ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰੇ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ
'ਝੁਲਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਹੇ' ਵਿਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)